

Weiss János

Utószó

Hans Magnus Enzensberger: Szörnyűséges férfiak című írásához

A fenti tanulmány először 2005-ben jelent meg a *Spiegel*ben, majd némileg kibővített változata 2006-ban a Suhrkamp Verlag *Sonderdruck* című sorozatában. Mielőtt valaki legyintve azt mondaná, hogy ez egy író-költő zsurnalisztikai esszéje, szeretnék óvatosságra inteni. Hans Magnus Enzensberger a *Kursbuch* főszerkesztőjeként a hatvanas évekbeli német diákmozgalmak egyik emblemikus figurája volt. Ebben a folyóiratban, időnként magától a főszerkesztőtől is, éles szemű kordiagnosztikai írások jelentek meg. Az alábbiakban először a fenti esszé kontextusát vázolom föl, majd az alapfogalom tekintetében javaslok néhány kisebb-nagyobb pontosítást, végül pedig a koncepció társadalomelméleti magyarázó erejét próbálom mérlegre tenni.

I.

A *Kursbuch* 1968 júniusában megjelent számában Enzensberger ezt írja: „Mit mondhatunk Németország nyugati részéről: fasiszta, prefasiszta, neofasiszta vagy fasisztoid? Ezek az ingatag szavak elárulják, hogy ebben a tekintetben nincs egyetértés.”¹ A korabeli diskurzus döntő kérdése az volt, hogy az NSZK társadalmi berendezkedése mennyiben haladja meg, mennyiben lépi át az egykori fasiszta diktatúrát. A kontinuitás állítása erős kritikai potenciállal rendelkezett (miközben a korabeli NDK nyugat-ellenes propagandájának középpontjában is ez a vád állt). Mindenesetre a diákmozgalmak önértelmezésének egyik legfontosabb eleme is az volt, hogy végre át kellene lépni a fasiszta berendezkedés minden utódformáján. A „fasizmus” ekkoriban a társadalmi autoritások uralmát jelentette. A diákok mindenek előtt az egyetemek autoriter viszonyai ellen lázadtak, majd ez áterjedt a társadalmi autoritásokra. A diákmozgalmak ideológiája így egy kétosztatú fekete-fehér képre épült. Ez a kép azonban 1967-ben és 1968-ban váratlanul problematikussá vált. Pontosabban, 1967. június 9-én, a Benno Ohnesorg temetéséhez kapcsolódó konferencián Jürgen Habermas egy Rudi Dutschkéval vívott szócsatában a diákmozgalmak kapcsán a „baloldali fasizmus” kifejezését használta. Ez a gesztus alapjaiban kérdőjelezte meg a fentiekben bemutatott dualitást: nem lehet szembeállítani az autoriter viszonyok örökösének tekintett társadalmi helyzetet és a diákmozgalmak célkitűzéseit. De nézzük pontosan Habermas megfogalmazását: „Dutschke úr mint konkrét javaslatot csak azt adta elő, hogy kerüljön sor egy ülősztrájkra. Ez egy erőszak-nélküli demonstráció lenne. Azt kérdezem, hogy ezt miért nem nevezi így, és miért veszteget egy háromnegyed órát arra, hogy egy voluntarista ideológiát fejtsen ki, amelyet 1848-ban még utópikus szocializmusnak neveztek volna, amelyet azonban a mai körülmények között – mindenestre azt hiszem jó okom van ezt a terminológiát használni – »baloldali fasizmusnak« kell nevezni. De az is lehet, hogy Dutschke úr abból, amit a »felépítmény« kapcsán kifejtett, nem akart levonni gyakorlati következtetéseket. Ezt szeretném világosan látni.”² A mai olvasó nagy valószínűséggel már nem érti ezt a megfogalmazást: talán érzi a „baloldali fasizmus” kifejezésében rejlő provokációt, de fogalma sincs arról, hogy egyáltalán miről is van szó. Azt gondolom, hogy Habermas tulajdonképpen egy valamire volt kíváncsi, arra, hogy milyen irányba fognak tovább haladni – az első halott után – a diákmozgalmak. Sikerül-e megtartani az erőszak-mentességet, vagy egy

¹ Hans Magnus Enzensberger: Berliner Gemeinplätze II, in: *Kursbuch* 13. szám, 1968. 191.o.

² Jürgen Habermas: *Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2008. 147-148.o.

radikalizálódás elé nézhetünk. Erre lett volna kíváncsi Habermas. Ha erre sor kerül, akkor a diákmozgalmak sem lesznek különbek, mint a *status quo*, amelyet a diákok maguk a fasizmus meghosszabbításának tekintettek. Ha még közelebbről megnézzük az idézetet, akkor azt láthatjuk, hogy Habermast a leginkább az bosszantotta, hogy Dutschke nem beszélt *elég világosan*. Habermas nagy valószínűséggel úgy érezte, hogy a masszív retorikai-ideológiai alátámasztás már nincs összhangban egy egyszerű, erőszak-nélküli akcióval. Attól tartott, hogy ez az ideológiai alátámasztás máris túllendült egy békés akció tervezetén. Habermas – ebben az odavetett megjegyzésben – a „fasizmust” mint vonatkoztatási rendszert univerzálissá tette. Nemcsak a korabeli társadalmi állapotokat, hanem az ezt opponáló diákmozgalmakat is a fasizmus fényé állította. Az első esetben a történelmi kontinuitás, a másodikban a potenciális összefüggés értelmében.³ Habermas felszólalása után a diákmozgalmak résztvevői körében hatalmas volt a felháborodás; egyik korábbi tanítványa, és akkori tanársegédje, Oskar Negt, a *Kursbuch* fentiekben már említett számában így próbálta értelmezni tanára szavait: „Amikor Jürgen Habermas a »baloldali fasizmus« hipotetikus formuláját használta, akkor az önpusztító, provokatív erőszak-alkalmazásnak a rendszerbe könnyen integrálható formalizálásától akart óvni. De ahogy azt ma már látni lehet, a diákok akcióinak túlnyomó többségét az igazolja, ami felől az említett beszédben Habermas sem hagyott kétséget: a »demonstratív erőszak«, amely a politikai felvilágosodás érdeke által meghatározott nyilvánosság kikényszerítésére irányul, szükségképpen magába foglalja a represszív jellegű szabályok megsértését is.”⁴ Negt hallatlan empátiával értelmezi Habermas megfogalmazását: a fasizmus most nem az autoriter viszonyokat, hanem a totális társadalmi integrációt jelenti.⁵ És fasiszta tendenciáknak nevezhetjük mindazokat a társadalmi jelenségeket és törekvéseket, amelyek hozzájárulnak ehhez az integrációhoz. Habermas szerint az erőszak alkalmazása mindenképpen ilyen „fasiszta tendenciának” nevezhető. De Negt az idézet végén – némileg váratlanul – bevezet egy újabb megkülönböztetést: *csak* az öncélú erőszak tekinthető fasiszta tendenciának (így adódik, hogy a „demonstratív erőszak” *megsértheti* a represszív szabályokat).⁶ Negt azt hangsúlyozza, amire már Habermas is gondolt: a „baloldali fasizmus” a diákmozgalmakra leselkedő veszély, de nem azok inherens tulajdonsága. Enzensberger – először úgy tűnik – szeretne megszabadulni a fasizmustól mint vonatkoztatási rendszertől: „Aki az 1933-as évre mered, annak számára a jelenkor vakfoltta válik.”⁷ Közelebbről tekintve

³ Furcsa módon Habermas szavaiban mintha azok a sorok visszhangoznának, amelyeket Horkheimer írt Adornónak 1958. szeptember 27-én, éppen Habermas egy korai, a marxizmusról szóló átfogó recenziója kapcsán: „Habermas tulajdonképpen a marxi elméletről és gyakorlatról beszél. Mi még azokban az években is, amikor a nemzetiszocializmus kibontakozott, a Harmadik Birodalom idején, tudtuk, hogy hiábavaló a forradalom általi megmenekítés gondolata. Aki ezt ma minden reflexió nélkül hirdeti [...], csak a keleti urak malmára hajtja a vizet [...]” (Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*, 18. kötet, Frankfurt am Main: S. Fischer 1996. 443.o.) Szűk tíz évvel Habermas beszéde előtt tehát Horkheimer a forradalom és a forradalmak hiábavalóságáról értekeztek, ami a reálisan létező szocializmus és a nemzetiszocializmus rokonításához vezet: „A »szocializmus egy országban« és a nemzetiszocializmus – e század első felének két meghatározó történelmi találmánya – amúgy is mély rokonságot mutat egymással.” (Uo.) És aztán következik egy mondat, amely mintha *A felvilágosodás dialektikájának* alapkonceptióját visszhangozná: „A világ tele van forradalmakkal, miközben a borzalom bontakozik ki.” (I.m. 444.o.) Habermas beszéde mintha ez előtt a háttér előtt fogalmazódna meg; miközben megpróbálja feladni a fatális társadalmi-történelmi integrációra vonatkozó elképzeléseket. Mintha azt feltételezné, hogy a diákmozgalmak eredetileg *nem* ebben a kontextusban álltak, de most megjelent az a veszély, hogy ők maguk is becsatornázódnak ebben az összefüggésbe. Szerinte *nem* az általában vett forradalom vezet a borzalomhoz, hanem csak az erőszak útjára lépő forradalom. (Habermas azon a ponton lesz indulatos, amikor az fenyeget, hogy Horkheimernek igazat kellene adnia.)

⁴ Oskar Negt: Studentischer Protest – Liberalismus – „Linksfaschismus“, in: *Kursbuch* 13. szám, 1968. 189.o. – Negt ebben az időben Habermas négy asszisztensének egyik e volt a frankfurti egyetemen.

⁵ Horkheimer és Adorno majd *A felvilágosodás dialektikája* 1969-es újrakiadásának előszavában fognak beszélni a „totális integrációról”; a negyvenes években ez a kifejezés még ismeretlen volt számukra.

⁶ Abban a korban sokan beszéltek aktív és reaktív erőszakról; Oskar Negt ehelyett az öncélú és a nem-öncélú erőszak megkülönböztetését javasolja.

⁷ Hans Magnus Enzensberger: *Berliner Gemeinplätze* II, i.k. 191.o.

azonban ez az olvasat nem igazolható: az 1933-as év csak azt jelzi, hogy nem szabad megállnunk a kezdeteknél, nem szabad azt hinnünk, hogy a fasizmusnak van egy egyszerre és mindenkorra rögzített fogalma. Enzensberger szerint a „fasizmus” elsődlegesen egy (igaz, változékony) társadalmi berendezkedés átfogó megnevezésére szolgál. (1) „A régi fasizmus a forradalom paródiája volt. A rablásból élt, abból, amit a megtámadott szocializmustól ellesett, a taktikát, a stratégiát és pszichés hajtóerőket tekintve. Mozgalomként próbálta értelmezni magát. A tömegek mobilizálására törekedett.”⁸ Ebben az esetben a fasiszta társadalomnak ellenálló mozgalmak maguk is fasiszták lennének.⁹ (2) „Az új fasizmus az ellenforradalom paródiája. A gazdasági csoda éveinek készletéből táplálkozik. [...] Nem kockáztathatja meg a tömegek mobilizálását, inkább sakkban tartja őket. A társadalmi középosztályokra támaszkodik, azokra, akik jól integrálódtak. Ez az új fasizmus nem fenyegetés, hanem már régen valóság; egy mindennapi, az otthonokban rejtőzködő, belsővé tett, intézményesen alátámasztott és maszk mögé rejtőző fasizmus.”¹⁰ Ebben az esetben az ellenállási mozgalmak nem tekinthetők fasizmusnak. Enzensberger így a „baloldali fasizmusról” szóló diskurzust megpróbálta kiemelni az erőszak kontextusából. 2005-ben a társadalomtudományi diskurzus már nem használta ezeket a fogalmakat; azt a kérdést, hogy az újraegyesítés utáni német jóléti társadalom fasiszta-e, pontosabban, bármilyen értelemben rendelkezik-e fasiszta vonásokkal, már senki sem tette volna fel. Pusztán formálisan azonban Enzensberger a fenti második pont megfordításával operál: a későkapitalista társadalmakat nem lehet „új fasizmusnak” nevezni, de a radikális vesztesek akciói „fasisztának” minősíthetők. Nem az autoritást és nem a társadalmi integrációt, hanem a reális és az értékbeli pusztítást tekintve.

II.

Enzensberger tanulmánya egy *társadalmi karaktert* állít a középpontba, amelyet ő „radikális vesztesnek” nevez. A Frankfurti Iskola történetében a legnagyobb sikerű karakterológiát Adorno és néhány munkatársa dolgozta ki az amerikai emigrációban. „Azok a vizsgálatok, amelyekről itt be fogunk számolni, azt a hipotézist tartják szem előtt, hogy egy individuum politikai, gazdasági és társadalmi meggyőződése gyakran egy átfogó és koherens [...] gondolati mintát alkotnak; és ez a minta az individuális karakterstruktúra rejtett vonásainak kifejeződése.”¹¹ A fasizmus az „autoriter karakterre” épül, amelyet ugyanakkor állandóan újra is termel. A későkapitalista társadalom nem fasiszta társadalom, de benne rejlik a fasiszálódás veszélye. Enzensberger az autoriter karakter helyébe teszi a „radikális vesztes”. A radikális vesztes fogalma azonban több vonatkozásban is pontosításra szorul. (Enzensberger esszéisztikus megközelítése valóban némi nagyvonalúsággal bánik a fogalmakkal. Az alábbiakban e fogalmi pontosításnak természetesen csak az első lépéseit tehetem meg.) Először is feltűnik, hogy Enzensberger „radikális” és nem „abszolút” vesztesről beszél. Vagyis nem azokról a végleges lecsúszókról van szó, akiknek már nincs esélyük arra, hogy megszólaljanak egy diskurzív társadalmi térben. Az abszolút vesztes az élet különböző színterein sok-sok vereséget szenvedett; Enzensberger úgy gondolja, hogy a globalizált világban a konkurencia sokkal erőteljesebb lett, egyre többen raktározzák el egyik vereséget a másik után. De radikális vesztesnek lenni nem egyszerűen azt jelenti, hogy valaki az élet számos területén kudarcot vallott és vereséget szenvedett. A radikális vesztes a vereséget beépíti a maga én-képébe, sőt annak középponti elemévé teszi. A legeslegmélyebb meggyőződésévé válik, hogy ő egy notórius vesztes, hogy neki semmi sem sikerülhet, hogy az átmeneti sikerei után mindig és szükségképpen következik a bukás. William és Claire J.

⁸ Hans Magnus Enzensberger: *Berliner Gemeinplätze II*, i.k. 191.o.

⁹ Ez még a habermasi koncepciónál is szigorúbb megállapítás; tulajdonképpen Horkheimernek ad igazat. Lásd a fenti 10. jegyzetet.

¹⁰ Uo.

¹¹ Theodor W. Adorno: *Studium zum autoritären Charakter*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1973. 1.o.

McGuire az énképet vizsgálva abból indultak ki, hogy „az emberek krónikus perceptuális korlátozottsággal [...] gazdálkodnak, olyan módon, hogy az ember több információt kap érzékszervein keresztül, mint amennyit hatásosan kódolhatna a maga számára: az érzékszervei által kapott információnak csak egy részhalma éri el a tudatosság szintjét.”¹² Arra persze nem kapunk választ, hogy miért nagyulnak föl és válnak az én magjává a vereségre vonatkozó tapasztalatok. De a „radikális” és a „radikalitás” még őriz egy jelentésspektust a hatvanas évekbeli kritikai diskurzusból; igaz, akkor és ott „radikális szükségletekről” volt szó. A radikális szükségletek a világ forradalmi átalakítására irányulnak, és a radikális vesztes akciói is valami ilyesmit tartanak szem előtt. (Miközben persze ma már senki sem beszélne forradalomról.) Már csak ezért sem lehet a lecsúszókkal azonosítani; a radikális vesztesnek még van esélye arra, hogy hosszabb vagy rövidebb idő után visszakapaszkodjon a társadalom valamely színpadára. És akkor jaj lesz mindenkinek. Enzensberger abból indul ki, hogy a visszatérések privatizálódtak, vagyis a radikális vesztes ma már a legritkább esetben bukkan fel a hivatalos politika színpadán,¹³ de ezt sem lehet teljesen kizárni. A radikális vesztes karaktervonásait is érdemes némileg pontosítani. (1) A radikális vesztes a világ történéseit harcként vagy háborúként értelmezi. Az egyik, és a kézenfekvő lehetőség az, hogy valóságos háborút kezd, de lehetnek olyan körülmények és korlátozó feltételek, amelyek ezt evidensen lehetetlenné teszik (a katonai erő csekélysége, az ország kicsinysége stb.). Ilyenkor egy verbális-retorikai háború indul, kijelöltetnek az ellenségek. Az egész ország pillanatok alatt egy bűnüldözési csatatérré alakul át, szigorodnak a büntető törvények, a börtönök tágulnak és létrejönnek a kvázi-börtönök (a lágerek, az elzáró intézmények stb.). A jognak a felfokozott bűnüldözés szolgálatába állítása jogbizonytalanságot eredményez. Az abszolút vesztes nem tetszőleges háborút indít, hanem a *végső* háborút: most kell győzni, vagy minden elvész. Később már késő lesz. (2) A radikális vesztes vezető szerepre, sőt egyeduralomra tör. A maga vesztes-voltát úgy akarja megfogalmazni, hogy azt még nagyon sok másik ember is vonatkoztatni tudja magára. A radikális vesztes a vesztesek vezére.¹⁴ (Így tehát különbséget kell tennünk a radikális vesztes és a vesztesek között.) A fellépésének így mindig van egy populista vonása, amely azonban más célokkal hamar összeütközésbe kerülhet. Mindenesetre a radikális vesztes hirtelen (és szinte egy csapásra) óriási népszerűsége tesz szert, mivel a vesztesek legmélyebben fekvő énképét szólítja meg. Az alakja démonizálódik; „vezérnek” vagy kedélyesen „főnöknek” szólítják. A vesztesek tömege a radikális vesztest szinte ember fölötti emberré emeli; minél több a vesztes, és minél mélyebbek a vesztesek sérülései, annál magasabbra emelik a radikális vesztest. A radikális vesztes így végül már senkit sem akar látni maga vagy a világ fölött. Nem is nagyon szereti a vallásokat; általában taktikai okokból kihasználja az egyházakat, de lesi a leszámolás pillanatát. A kérdés persze az, hogy hogy jöhet létre annyi vesztes, hogy ezek a vezér-elve épülő társadalmi berendezkedés legitimációs alapját képezzék? A vesztesek nagy száma és a vesztes-lét érzésének mélysége általában nagy társadalmi válságok eredménye, nagy csalódások következménye. Nemcsak egyszerűen a személyes társadalmi helyzet rosszra fordulásáról van szó, hanem arról is, hogy az emberek ezért *magukat* teszik felelőssé. Ahogy Enzensberger írja: az „én vagyok a hibás” és a „mások a hibásak” nem zárja ki egymást. Mert – tehetjük hozzá – a háttérben egy *perszonalizáló*

¹² William J. McGuire – Claire McGuire: A spontán énkép alakulása az egyén különbözősége alapján, in: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*, Budapest: Gondolat 1984. 151.o.

¹³ „Minden kontinensen készenlében állnak olyan vezető erők, amelyek üdvözlőnék; csak hogy ma általában nem állami szereplőkről van szó.”

¹⁴ A III. fejezet elején található leírás így véleményem szerint nem annyira a radikális vesztesre, mint inkább a vesztesekre vonatkozik: „Aki meg akarja érteni a radikális vesztest, annak egy kicsit távolabbról kell kezdenie. A haladás nem szüntette meg az emberi nyomort, de megváltoztatta a karakterét. Az utóbbi kétszáz évben a legsikeresebb társadalmak új jogokat, várakozásokat és igényeket alakítottak ki; föladták a megváltoztathatatlanság képzetét; napirendre tűzték az emberi jogok és az emberi méltóság kérdését; demokratizálták az elismerésért vívott harcot, és fölkellették az egyenlőségre vonatkozó várakozásokat, amelyeket nem tudtak teljesíteni.”

gondolkodás áll.¹⁵ (3) A radikális vesztes akciójának végpontján egy nagy, sőt gyakran totális összeomlás áll. A vesztes radikalitása nemcsak azt jelenti, hogy kész a gyakorlati föllépésre, hanem azt is, hogy a maga vesztes-voltára vonatkozó meggyőződése a lehető legmélyebben helyezkedik el. A radikális vesztes föllépése egy többé-kevésbé hosszú szünet az előtte és az utána húzódó kudarc-széria között. Igazából nem is a győzelemre, hanem végső soron a világ magával-rántására törekszik; ahogy Enzensberger mondja: arra, hogy a bukásban egy kicsit túlélje a világot. A radikális vesztes számára az életnek nincs értéke; hiszen a saját vesztes-létét egy sorsszerű elrendelés eredményének tekinti. De végül föllép a konfliktus: a radikális vesztes szembekerül a vesztesekkel, és kész lesz föláldozni a maga támogatóit. A vesztesek nem akarnak hinni a szemüknek: hogy őket újra becsaphatják, hogy most, ha nem is radikális, de igazi vesztesek lesznek, azt szinte hihetetlennek tartják. A radikális vesztestől eltérően, ők nem akartak újabb vereséget, abban bíztak, hogy a radikális vesztes kiragadja őket a vereségszériájukból. Szóval, nem hisznek a szemüknek, és a démonikus kötődés miatt észre sem veszik, hogy a harc mikor fordul ellenük. Pedig előbb-utóbb ők válnak a végső és egyedüli ellenséggé. Utána lassú és megalázó ébredés következik, az önszembesülés kényszerével. De azzal az eséllyel is, hogy új életet lehet és kell kezdeni. A romok hátán.

III.

Enzensberger nagyon plasztikusan és sok vonatkozásban találóan írja le a napjainkban a magasan fejlett országokra leselkedő legnagyobb társadalmi veszélyt (amit a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben még fasiszta tendenciának neveztek volna). Ha legalább a közepesen fejlett országokat is figyelembe vette volna, akkor – a demokratikus intézményrendszer ingatagsága miatt – nem állíhatta volna olyan egyértelműen e tendenciák privatizálódását; ezekben az országokban meg volt és meg van az esély arra, hogy egy radikális vesztes akciója állami programmá emelkedjék és a társadalom-átalakítás nagyszabású tervezetvé váljék. Viszont ebben és csak ebben az esetben válik Enzensberger koncepciója átfogó társadalomelméletté. De mint ilyen, maga is a perszonalizálásra, vagyis a médiumok által indukált világrépre támaszkodna. Ezt a világrépet azonban – metodológiai értelemben – egyfajta belső affinitás fűzi a radikális vesztes akcióihoz. Az elmélet így hatékony korlátokba ütközik. A társadalmi karakter vizsgálata előtt az „objektív” társadalmi mechanizmusokat kellene megragadni. Hogy legalábbis a kívülállók, és ne egy radikális vesztes nyelvét beszéljük.

A szerző filozófus, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem tanára.

---

¹⁵ E gondolkodás előmozdításában általában a médiumoknak döntő szerepük van. Az alapvető társadalmi funkciójuk nem a lojalitás kialakításában és nem is bizonyos ideológiai tételek sulykolásában áll. Hanem inkább abban, hogy meghonosítják a perszonalizáló gondolkodást. Ez viszont egy formai szempont, teljesen közömbös a műsorok tartalmával szemben. Ebből a nézőpontból teljesen mindegy, hogy mi van a televízióban, a lényeg, hogy állandóan be legyen kapcsolva.